

Írástudók árulása — ragaszkodás az identitáshoz

Az elidegenedés régióiban II.

Napjainkban a szellemi munka termékeinek elidegenedésére különös hatást gyakorol a bürokratizálódás. Ez a folyamat viszont elválaszthatatlan attól a technikai fejlődéstől, amely — többek között — a modern tömegközli eszközök révén merőben új körülményeket teremtett, és eddig ismeretlen hatékonyságot biztosított a legtöbb értelmiségi tevékenység számára. Messzemenően figyelembe kell vennünk a hagyományos, az ún. szabad foglalkozásúak gyors ütemű átváltozását alkalmazott szakértőkké, akiknek az a feladatuk, hogy fölötteseik utasításait a maguk kompetenciájával végrehajtsák. Ez az átalakulás nem csupán az ipari-mezőgazdasági termelésben, a szállításban és a kereskedelemben dolgozó műszaki-gazdasági specialisták helyzetét érinti, hanem a tudományos-kulturális alkotás egyéb ágaiban, a propaganda, az információ, az ún. *kultúrpar* területén is nyomon követhető.

A kultúrpar fogalmát — mint ismeretes — a frankfurti iskola honosította meg. Max Horkheimer és Theodor W. Adorno nem szorítkozott csupán az új képződmény jellemzésére, hanem bírálatalig szembefordult az elidegenedésnek keretei között észlelhető — addig ismeretlen — megnyilvánulásaival. A business világában végbement fejleményekre hivatkozva megállapították, hogy a monopóliumok égisze alatt a film, a rádió és a nagy újságok, képeslapok hálózata immár egyetlen összefüggő rendszert alkot, s a nyomában kibontakozó „tömegcivilizáció” hovatovább felszámolja a művészetet, hogy azt az áruként, futószalagon elkészített szabványprodukciónal helyettesítse. A folyamat technológiailag is meghatározott, következményeiben pedig mind az alkotás, mind a fogyasztás síkján az egyéniség háttérbe szorításával jár. Az „esztétikai barbarizmus” roppant fenyegetésként nehezedik a művelődésre, a művészetre, amely egyre jobban pusztá szórakoztatássá torzul. Az egyneműsítés diadalt ül; a kulturális ipar minden szinten korrumpál, és a nem-igazat, a nem-igazságot teszi uralkodóvá. Ez a folyamat félreismerhetetlenül elidegenítő; totális eldologiasodásba torkoll.¹

Nem feladatunk most a bürokrácia, a bürokratikus viszonyok — korunk egyik legjellegzetesebb, összetett — kérdéskörét minden vetületében taglalni. Ezúttal — Marx, Weber, Michels, Crozier, Lefort és mások munkái alapján — csupán emlékeztetni kívánunk arra, hogy a bürokrácia, vagyis az igazgatási és irányítási funkciókat ellátó apparátus a társadalmi fejlődés bizonyos fokán jelenik meg, majd fokozatosan különül el saját érdekei, céljai és csoportmentalitása szerint leírható kategóriává. Sajátos arculatát az adott társadalomban uralkodó termelési viszonyok és hatalmi struktúrák alakítják ki. A bürokrácia nem feltétlenül azonos az aktatologatással, az ügyfelekkel szemben tanúsított lelketlen, embertelen bánásmóddal. Max Weber óta tudjuk, hogy a szakigazgatás, a hierarchikus és funkcionálisan tagolt szakapparátusok, amelyek nemcsak a közigazgatásban, hanem a tőkés gazdasági életben is döntő súlyra tettek szert, gyors, szakszerű és hatékony vezetést biztosíthatnak. Az elidegenedés azonban mint tendencia érvényesül működésükben, amennyiben összefüggő struktúrákká növekszenek, tagjaikat részfeladatok betekosodó végrehajtóivá degradálják, de ugyanakkor bizonyos érdekazonosság és presztízsszempontok alapján tömörítik is őket. A bürokratikus társadalomigazgatás szerveire jellemző továbbá az a törekvés, hogy zárt, előjogokat élvező testületként elszakadjanak a külvilágtól, és befelé valaminő kasztszellemet honosítsanak meg — az elszigetelődés, a társadalmon való felülke-rekedés jegyében.

Nemcsak szociológusoknak és politológusoknak köszönhetjük a bürokrácia, a bürokratikus viszonyok értelmezését. Franz Kafka *Kastélya* a maga személytelen, embertelen fantomvilágával víziószerűen vetíti elénk az Elidegenedett Hivatalt. Annak a rendkívül érzékeny művésznek, aki — saját vallomása szerint — „idegenebbként élt az idegennél”, sikerült általános emberi érvénnyel kifejeznie azt a gyötrő alapélményt, amelyet a Habsburg-monarchiában, illetve a zsidó diaszpórában szerzett.

A szocializmus és a bürokrácia (akárcsak az elidegenedés) viszonyát ma már nem kell tabuként megkerülnünk. Napjainkban — többek között — nyilvánvalóvá vált, hogy egyrészt a bürokratikus viszonyok újjászületését nem sikerült megakadályozni, másrészt pedig a forradalom utáni fejlődés szintén elvezetett egy — saját érdekekkel és célokkal is rendelkező — irányítási és igazgatási funkciókat ellátó gépezet kiépüléséhez. Lenin már 1920-ban kénytelen volt megállapítani, hogy a szovjet állam nem egyszerűen munkásállam, hanem „munkásállam bürokratikus kinövéssekkel“, s az ezzel kapcsolatos, jövőt illető aggodalmait a sztálinizmus — sajnos — nemcsak beigazolta, hanem túl is licitálta.

Bennünket azonban most a bürokratizmus fejlődésének ama fázisa foglalkoztat, amely — a különböző társadalmi rendszerekben természetesen eltérő vonásokkal — a tudatoknak és a lelkeknek a tömegkommunikációs eszközökkel való manipulálásában, a tudományos s általában az értelmiségi tevékenységekre gyakorolt befolyásában ismerhető fel. E fejlemények regisztrálásában számolnunk kell a tudományos kutatás mai iparszerű megszervezésével a modern technika minden vívmányával felszerelt hatalmas laboratóriumokban és intézetekben. Tekintettel kell lennünk továbbá mindazokra a következményekre, amelyek abból adódtak, hogy a jelenlegi technikai és tudományos forradalomban a tudomány közvetlen termelőerővé vált, a kutatás pedig a szüntelen szakosodás miatt végletesen felaprózódott.

Ilyen körülmények között a bürokratikus viszonyok fokozott térhódítása egy bizonyos szemlélet eluralkodásában is nyomon követhető. Így például C. Wright Mills az amerikai bürokratikus társadalomtudomány kialakulását állapította meg, s ezt az ún. absztrakt empirizmus elterjedésével hozta kapcsolatba. A bürokrácia ethoszát terjesztő kutatás minden fázisában szabványosított és ésszerűsített. Nagy kutatóintézeiteiben a rutinszerű eljárások dominálnak; az emberről szóló tudomány ily módon kollektívív, rendszerezetté vált. A személyzet kiválogatásában, valamint a tanulmányozandó témák kijelölésében a bürokratikus ügyfelek igényei az irányadók, az eredmények pedig közvetlenül vagy közvetve a bürokratikus formák további érvényre jutását mozdítják elő. A közönségtől az ügyfelek irányába eltolódó búvárkodásban új kutatótípusok jelentek meg. Egyre nagyobb szerephez jutott az intellektuális adminisztrátor, a kutatási szervező, a fiatal munkatársak körében viszont az a kutatási technikus nyomult előtérbe, aki igen korán specializálta magát egy szűk területen, és közönyös vagy elutasító magatartást tanúsít a társadalomfilozófiával, a tudomány alkalmazásának erkölcsi vonatkozásaival szemben. Ez a kortárs társadalmi struktúrák uralkodó irányzatával összhangban lévő stílus és szemlélet felszámolja a társadalomtudomány autonómiáját.²

Ami a marxista társadalomtudományt illeti, ez sem rendelkezik e tekintetben feltétlen védettséggel. Története azt mutatja, hogy nem maradt, nem maradhatott immúnis a Mills leírta folyamathoz hasonló behatásokkal szemben. Mindazok az áramlatok, amelyek előbb filozófiájának mellőzésében, majd humanista funkciójának tagadásában és kritikai élenek letempítésében jelentkeztek, s egy pozitívista-szcientista alkalmazás irányába tolták, maguk is bürokratikus tendenciákat fejtek ki. Nem véletlen, hogy ezek a — dogmatizmussal összefonódott — irányzatok pusztá történelmi relikviának tekintették elidegenedéseméletét, és háttérbe szorították a világalakító-emberformáló praxis központi szerepéről szóló tanítását. A marxista filozófia azonban nem elégedhet meg a szaktudományok eredményeinek általánosításával, hanem autentikus lényege szerint az elidegenedett, eldologiasodott világot, s azon belül a bürokratikus viszonyok humanista bírálatait nyújtja.*

Ha most, a már jelzett sorrendben haladva, az értelmiségi elidegenedés objektív formáinak tárgyalása után a szubjektívekre, vagyis az önelidegenedés néhány jellegzetes entellektüel-megnyilvánulására térünk át, egy pillanatra sem szabad e két forma dialektikus egységét, kölcsönhatását figyelmen kívül hagynunk. A szubjektív jellegűeknél maradvány, mindig az embernek a társadalomtól, a csoporttól, társaitól és végül önmagától való elidegenedésére gondolunk. Az adott társadalmi-kulturális struktúráktól való távolságtartásról, a közügyi elkötelezettségek eluta-

* A marxizmussal kapcsolatos elidegenedés elemzésében számolni kell eszmény és valóság ellentétével. Wright Mills ki is dolgozta az elidegenedés ún. diszkrépancia-értelmezését, amely szerint az eszménytől eltávolodó társadalmi struktúrák elidegenedetteknek kell tekinteni. Lukács György viszont az ellentmondás másik oldalát hangsúlyozza: „a hivatalos elmélet és a tényleges gyakorlat közti távolságnak sok ember gondolat- és érzelemvilágában, magával az elmélettel szembeni ellenállásként is meg kell nyilvánulnia [...] sok embernél ez a távolság [...] abban az irányban is hat, hogy elidegenednek az elmélettől, hiteltelenné, sőt közönyössé válnak vele szemben.“ (Lukács György: Az esztétikum sajátossága II. Bp., 1965. 880—881.)

sításáról, az ún. erkölcsi semlegességről és a felelősségtől való menekülés nyílt vagy rejtett alakjairól van rendszerint szó.

E magatartások lelki-tudati, tehát alanyi dimenzióit vizsgálva, Melvin Seeman elméletére hivatkozhatunk, amely az elidegenedés öt jelentését különbözteti meg: tehetetlenség, értelemnélküliség, a normák felbomlása, elszigeteltség és önelidegenedés.³ Ezeket mintegy összesítve, azt mondhatjuk, hogy az elidegenedett ember értelemtelennek látja a közéleti tevékenységet s az ennek megfelelő világnézeti-erkölcsi állásfoglalást, mert elszigetelten és meghasonultan tehetetlennek érzi magát egy olyan helyzetben, amelyet az adott érték- és normarend mély válsága jellemez.*

A kortárs értelmiség önelidegenedésén elmélkedve Adam Schaff az alkotó írástudók befelé irányuló menekülését elemzi. Ebben a szökésben keresnek ugyanis sokan mentstvárat, hogy elkerüljék nem csupán az aktuálpolitikai elkötelezettséget, hanem a határozott állásfoglalást a mai világ nagy eszmei harcaiban. A lenyűgölő filozófus különbséget tesz szellemi dolgozók és alkotó értelmiségiek között. Az utóbbi csoportba azokat sorolja, akiknek funkcióját új szellemi értékek létrehozásában, a társadalmi folyamatok leírásában, törvényszerűségeik feltárásában jelöli meg. Mindazok tehát, akik menekülésükkel e feladatoknak fordítanak hátat, valójában rendeltetésüket tagadják meg.

A múltba temetkezés, a kényes társadalmi problémák elkerülése és más hasonló kitérő mozdulatok a befelé fordulás régi, „bevált” módszerei közé tartoznak. Alkalmazói számos kellemetlenséget kerülhetnek el, sőt anyagi és más természetű előnyökhöz juthatnak. Kétségtelen az is, hogy a közélettől elvonult írástudó időt és energiát takarít meg, s ezeket szakmai-alkotó tevékenységre fordíthatja. És végül, de nem utolsósorban, „tisztá” marad, hisz távol tartotta magát a bonyolult, gyakran áttekinthetetlen helyzetekben való véleménynyilvánítástól vagy cselekvéstől, amelyekben bizony csak ritkán lehet a tévedéseket és hibás döntéseket elkerülni.

Schaff nem menti fel az elzárkózókat, akiknek szemére veti, hogy nem vállalják a hivatásukkal járó kötelességeket, s ezért megfutamodásukat „az írástudók árulása” jellegzetes megnyilvánulásaként itéli el.⁴

Ismeretes, hogy ez a kifejezés Julien Benda egykor (1927) nagy visszhangot kiváltó könyvének címeiként (*La trahison des clercs*) került be a szellemi körforgásba. A cím — magyarul is szállóigévé vált — fordítását Babits Mihálynak köszönhetjük, aki már 1928-ban nagy tanulmányt írt a francia moralista könyvéről. Értelmezése szerint is mindaz, amit Benda az írástudók kötelességének, küldetésének vél, nem más, mint ama magatartás kifejezése, amelyet Adam Schaff árulásként bélyegez meg. Babits is úgy látja, hogy az írástudóknak, akiket — Benda szavaival — „az elvont Igazság miséző papjai”-ként kell tisztelnünk, a magasabb értékek védelme jutott osztályrészül. A társadalmi fejlődés következtében kasztjuk elszakadt a partikuláris érdekektől, s éppen ezért az a fordulat, hogy újabban a Szellem leborult a Tények előtt, a szellemi princípium őrzői pedig elhagyták „a földi harcok fölött álló magasságukat, s leszálltak a harcba”, kimeríti az árulás tényét. Hütlenség, ha az örök értékek letéteményesei többé nem az általánosra, hanem az egyesre szegik tekintetüket, és lépteiket már nem az Igazság, az Erkölc és a Szellem állócsillagai irányítják, hanem valamely csoporttal azonosulva, evilági célokat követnek. Renegát lett a szellem egykori klerikusa, s a bünt éretnyű é hamisítja, ha engedve az „Ész mazochizmusá”-nak büszkesedat érez amiatt, hogy saját csoportja érdekeit mindenenk fölé helyezi. Neki nem szabadna elhagynia a vártát, ahol a Kor ellenőrzőjeként és az Igazság nyilvántartójaként végig ki kell tartania. Felelőssége, amellyel az Igazságért tartozik, nem háriható át és nem cserélhető fel semmilyen világnézet, semmilyen politikai követelmény kedvéért. A lehetőségek és a gazdasági összefüggések nem az ő, hanem a praktikus tudomány és a Cselekvés embereinek hatáskörébe tartoznak.

Babits hangsúlyozza: az áruló írástudót nem szabad a megalkuvóval összevetészenünk, az árulás pedig nem külső nyomás következménye volt, hanem magukból az írástudókból indult ki.⁵

Julien Benda első magyar értelmezője lényegében híven követi a francia szerző eszmemenetét. Ha Rónai Mihály András, a szöveg fordítója és az 1945-ös

* Meggondolkodtató, hogy Nyíri Kristóf, aki A monarchia szellemi életéről (Bp., 1980) című kötetben többek között Kalkát és Wittgensteint veti egybe, a hallgatás szükségességének az utóbbinál található levezetését annak a hasadásnak az érzetével köli egybe, amely „egyfelől a tisztának, áttekinthetőnek, szilárdnak hitt vagy követelt világ, másfelől a világról alkotott képünk elmosódottsága, a világban való ember lét partatlan sokértelműsége [...] között fennáll [...]” Ugyancsak Nyíri idézi Wittgensteint, aki 1916-ban a következőket írta: „A világ eseményeit nem tudom akaratom szerint irányítani — ellenkezőleg, tökéletesen tehetetlen vagyok.”

kiadás bevezetője szerint Babits tanulmányát átfűti is az az igyekezet, hogy a Julien Benda érvelését „áthajlítsa annak a l'art pour l'art-nak apológiája felé, amit Bendának esze ágában sem volt hirdetni“, ez a kritika (amennyiben jogos) nem csökkenti a Babits-féle tolmácsolás alapvető hitelét. Babits érdeműl kell továbbá annak a felismerésért is elkönyvelnünk, hogy Julien Benda ráérzett az írástudók problémájának roppant időszerűségére⁶, s ha újszerű felelősségük körvonalázásában nem tudjuk őt mindenben követni, a nagy humanista költő nézetei, aki évekkel később a népiért gyilkosok cinkosaként ítélte el a hallgató gyávákat, feltétlenül figyelmet érdemelnek.

Julien Benda könyvét (s ezzel együtt természetesen Babits Mihály tanulmányát) ma újra kell olvasnunk. Erre szólított Etienne is, aki Benda szövegének 50. évfordulóján nyomatékosan figyelmeztetett, hogy a komputerek növekvő hatalmának idején, szemben a kollektív szenvedélyektől eltorzított eszmék fenyegetésével, jobban meg kellene szívlelnünk annak a gondolkodónak az intelmét, aki az önálló, a maguk fejével való gondolkozást és döntést szorgalmazta.⁷

Mert igaza van ugyan Adam Schaffnak, hogy egyrészt az írástudó nem maradhat közömbös a kor sorsdöntő kérdéseivel szemben, másrészt pedig ha elkötelezi magát a haladás eszméinek, akkor az önleidegenedéstől is mentesíti magát. Schaff azonban nem számol eléggé azzal, hogy az elkötelezettségben is elidegenedhetünk, sőt vétkező fanatikusokká torzulhatunk. Persze, az elidegenedés ismert marxista kutatója nagy súlyt helyez az alkotó értelmiségiek kritikai szerepére, bárhol érvényesüljön is ez a funkció, ám arról sem feledkezhetünk meg, hogy léteznek történelmi zsákutcák, amelyekben a tartózkodás az azonnali állásfoglalásoktól, a tiltakozást kifejező elzárkózás, elvonulás nem minősíthető sem elidegenedésnek, sem árulásnak. *Az írástudók árulása és az írástudók hűsége nem mindig ítéhető meg egyértelműen.*

Benda mai olvasója fokozottan méltányolhatja, hogy a könyv bírálati éle elsősorban a nacionalizmust, a militarizmust dicsőítő írók, publicisták és ama gondolkodók ellen irányul, akik a fasizmus szellemi szállásainálónak bizonyultak. A napjaink tapasztalatainak birtokában ismerkedők hatványozottan értékelhetik, hogy *Az írástudók árulásának* szerzője pálcát tör azok fölött, akik az emberszeretet helyett a kegyetlenség vallását teremtették meg. Kortársaink igazán fogékonyak lehetnek Bendának az abszolutizált sikerhajhászást, a korlátolt pragmatizmust és a megismerés értékeit mindenképpen a tettel szemben kisebbitő tendenciákat elmarasztaló kritikája iránt. Vagy talán, több mint fél évszázaddal a könyv megjelenése után, közömbösekké maradhatunk-e a benne megfogalmazott felfogással szemben, amely tagadja, hogy „egy embercsoport számára abból a tényből, hogy sok emberből áll, jogok fakadnak“?⁸

Nem zárhatjuk le sem Julien Benda gondolatainak korszerű felidézését, sem az írástudók és az elidegenedés viszonyának taglalását anélkül, hogy ne ismerkednénk meg bizonyos értelmiségi csoportok elidegenedésének *pozitív hatásáról* szóló véleményekkel. Szerzőik, Herbert Marcuse és C. Wright Mills azt fejtegetik, hogy tekintettel a modern fogyasztói társadalom, a sejtburjánzású bürokratizálódás és a tömegkommunikációs eszközök nyomására, az alkotás csak a tőlük való elidegenedéssel biztosított függetlenségben lehetséges.

Az egydimenziós embert jellemezve Marcuse — mint ismeretes — megállapította, hogy a növekvő tömegfogyasztás hatása alatt szinte teljesen lehetetlen a szabad, kritikai gondolat. Mindenütt s egyre inkább a hamis tudat uralkodik. Terjed a konformizmus, s végül az ember, akinek bizonyos szükségleteit kielégítik, de közben manipulálják, képtelenné válik arra, hogy egyáltalán más távlatokban gondolkodjék. Az egydimenziójú ember jellegzetesen elidegenedett lény.

Ilyeténképp a művészi-irodalmi alkotás csupán az elidegenedett társadalmi viszonyoktól való elidegenedésben volna lehetséges. A művészek meg kell kísérelnie az őt fogva tartó és konformizmusra készítő viszonyok áttörését, de a siker esélyei — Marcuse szerint — korlátozottak.⁹

C. Wright Mills számára, aki egyébként a szimbólumok szakértőinek minősíti az értelmiségieket, kérdéses, hogy elérheti-e a bürokratikus gépezetbe beilleszkedett írástudó szabadságának a pozitív elidegenedéshez szükséges fokát. Az amerikai társadalom humanista kritikusa szerint ugyanis az integrálódott értelmiségi képtelenné válik a ráoktrojált véleményektől eltérő nézetek kialakítására; társadalmi hatékonyságának egyik fő akadályja a szabad és tárgyilagos kommunikáció hiánya. Mills, aki a tárgyilagosság fetiszizálásában és a szcientizmusban az elidegenedés megnyilvánulásait látja, felismeri azt is, hogy a tehetetlenség, illetve az elidegenedettségére való hivatkozás sok esetben csak öngazolás-ként szolgál. A hivatkozónak legtöbb esetben esze ágában sincs az elidegenedést kiváltó tényezők kiküszöböléséért küzdeni.

Elérkezve a vizsgált interferenciák második vonatkozásához, a nemzeti-nemzetiségi elidegenedéshez, jegyezzük meg rögtön, hogy az elidegenedésnek ez a formája még kevés elméleti megvilágításra talált. Ez annál is inkább elgondolkoztató, mert azokban az években és évtizedekben, amelyekben — mint már jeleztük — az elidegenedésre való sűrű hivatkozások szinte mondané jelleget öltöttek, e formával összefüggő számos megnyilvánulás, számos megmozdulás volt regisztrálható.

Mindenekelőtt a nyugat-európai etnikumok ébredésére, a „betiltott nemzetek” színre lépésére s az ezzel kapcsolatos — főként értelmiségi — állásfoglalásokra gondolunk. Éppen Franciaországban, az új és nem várt etnikai-regionális mozgalmaktól a hatvanas-hetvenes években oly hangos országban történtek kísérletek arra, hogy a „nyelvi kolonializmus”, a „kulturális imperializmus” és a „történelem kisajátítása” gyűjtőfogalmi alá vont jelenségeket az elidegenedésselmelet segítségével értelmezzék. De ugyanitt fogalmazódtak meg azok a kritikák is, amelyeknek szerzői különböző — már jelzett — fenntartásokra utalva komoly aggályokat támasztottak. Philippe Gardy például sem tudományos, sem politikai szempontból nem tartja kielégítőnek az oksztán és breton mozgalmak értelmiségi vezetőinek írásaiban található ilyen természetű okfejtéseket. Gardy szerint az elidegenedés kategóriája azért nyomult náluk előtérbe, mert szükség volt valaminő egységes felfogásra, de ezt az igényt a homályos és sok ellentmondást magában rejtő elidegenedésselmelet nem tudja kielégíteni.¹⁰

Gardynak feltehetően igaza van, amikor szkeptikus nézeteket hangoztat az említett szerzők érvelésében észlelt fogyatékoságokkal kapcsolatban. Kétségei azonban elvileg e területen sem érintik az elidegenedésselmelet értvényét. A kétségtelenül kitapintható sebezhető pontok ellenére ez a teória — mint majd látni fogjuk — az etnikai viszonyok terén is bebizonyította megismerő és gyakorlati hatékonyságát.

Furcsa, hogy a nemzeti-nemzetiségi kérdés marxista irodalmában alig találkozzunk az elidegenedés fogalmával. A már említett Joseph Gabelen kívül, aki azonban nem tekinti magát „marxistának”, tudomásunk szerint csak Adam Schaff érinti futólagosan a nacionalizmus és az elidegenedés viszonyát¹¹, Henri Lefebvre pedig általában a formák elidegenedését tárgyalva tér ki a nacionalizmusra¹².

Szembeéltő, hogy a középkelet-európai térség a maga bonyolult és történelmileg megterhelt nemzeti-nemzetiségi viszonyaival sem ösztönözte eddig nagyobb mértékben az elidegenedésselmelet alkalmazását. Ismerünk egy fejtegetést az ideológiai elidegenedés és az „illuzórikus közösség”-ként kezelt nemzet összefüggéseiről¹³, és nemrég jelent meg az elidegenedésről szóló első román összefoglalás, amelynek szerzője a fasizmust is ebben a keretben tárgyalja¹⁴. Mindez azonban lényegileg nem változtat a képen.

Pedig a jelzett tényezőkön kívül még más folyamatok is időszerűvé tették (mind Nyugaton, mind Keleten) a nemzeti-nemzetiségi elidegenedés tanulmányozását. Egyrészt a kortárs műszaki fejlődés a legkülönbözőbb vonatkozásokban uniformizál, másrészt az ugyancsak változatos területeken észlelhető egyensúlyzavarok kiváltották a társadalomtudományban azonosulási válságnak nevezett jelenséget. Az elidegenedésnek ebből a formájából világszerte keresik a kiutat, s ezt az egyértelműnek ígérkező etnikai-nemzeti azonosulásban vélik megtalálni.

Előljáróban említsük még meg, hogy szoros az összefüggés az értelmiségi és a nemzeti-nemzetiségi elidegenedés között. Ha — mint jeleztük — az értelmiség a legérzékenyebben válaszol általában az elidegenedésre, érthető, hogy e szenzibilitásnak hatványozottan kell jelentkeznie a nyelv, a művelődés, az azonosulást közvetítő jelképek viszonylatában. Többek között problémaérzékenység ez, ami egyfelől filozófiai, tudományos és művészi megközelítésekben, másfelől az értelmiséget alapfunkcióiban fenyegető jelenségek kiküszöbölésére készített állásfoglalásokban jut kifejezésre.

Az eddig követett sorrendnél maradván kezdjük az objektív elidegenedés sodrába került társadalompolitikai struktúrákkal, illetve az általuk működésbe hozott elidegenítő folyamatokkal és következményeikkel. A nemzeti-faji elnyomást gyakorló uralmi rendszerekről, módszereikről, valamint az őket igazoló és fenntartó ideológiákról, illetve tudatmechanizmusokról van szó.

Kétségtelen, hogy századunkban a fasizmus képviseli az államok, mozgalmak és pártok elidegenedésének ama paroxizmusig torzult alakját, amely ugyanakkor a nemzeti-nemzetiségi elidegenedések sorozatos aberrációit hozta létre. Nem tekinthető véletlennek, hogy a két világháború közötti korszak Középkelet-Európája a maga elmérgesedő nemzeti-kisebbségi ellentéteivel, a nagyhatalmak manipulálta nacionalista szenvedélyeivel a hitlerizmus és a járszalagjára fűzött totalitárius mozgalmak tenyésztalajává vált. Hannah Arendt meggyőzően bizonyítja, hogy a térség nemzeti-nemzetiségi konfliktusai és az általuk gerjesztett kölcsönös gyűlö-

Ködés e korszakban nyomult először az európai politika központjába, s ez a folyamat — a hivatalosan 25-30 millióra becsült kisebbségi tömegek helyzetéből, sérelmeiből fakadó feszültségekkel — a faszizmus népelnyomó és népirtó rendszeréhez vezetett.¹⁵ Természetesen, a faszizmus összetett jelenség volt, és alapvetően a monopolkapitalizmusban gyökerezett. Hiteles értelmezése éppen ezért több tényező magyarozatát igényel, ám ez most nem feladatunk. Ezúttal csupán hangsúlyozni kívánjuk, hogy a mindenre kiterjedő állami hatalom kiépítésével, a határtalan vezérimádattal s mind az egyén, mind a tömeg cselekvési szabadságának teljes felszámolásával az elidegenedés patológiás formáit termelte ki.

A faszizmus, pontosabban: a hitlerizmus mint szélsőségesen elidegenedett, emberellenes társadalompolitikai képződmény elválaszthatatlan a rasszizmustól, e kórosan elidegenedett ideológiától. Joseph Gabel érdeme annak kimutatása, hogy a fajelmélet, a fajgyűlölet esetében az eldologiasodott (elidegenedett), a hamis tudat megnyilvánulásával állunk szemben.¹⁶ Ha — mint azt már kifejtettük — a társadalmi jelenségek pszichiátriai értelmezése csak bizonyos keretek között s főként kiegészítő módszerként fogadható el, ami természetesen nem jelenti a lélektani elemzés relevanciájának tagadását, a fajirtást előkészítő és igazoló elmélet, illetve a jegyében folytatott politika elemzésében már nem nélkülözhetjük az emberben rejlő irracionális erők, a pusztító ösztönök elmekörtani-tömeglélektani megvilágítását. Szerzőnk is így jár el, amikor a fajelméletet az etnocentrizmus egyik eszelős kifejezésének, az etnikai beütésű csoportos énközpontúság egyik rendszerének tekinti, s amikor a rasszizmus és a tudathasadás összefüggéseiről értekezik. A fajgyűlölő, az antiszemita merev, dichotómiás szemléletben látja az emberi mindenséget. Aki nem tartoznak csoportjához, azokat mind egyneműeknek minősíti egy elszemélytelenített, sztereotíp megítélés alapján. Ezek az elutasító, elmarasztaló ítéletek természetesen nem empirikus tapasztalatokra támaszkodnak, hanem a priori jellegűek. Ezért is tehetetlen velük szemben minden észérvekre hivatkozó cáfolat. A kisebbségellenes, az antiszemita magatartás kétszeresen hamis tudatot fejez ki. Egyrészt tárgyként és nem egyénként kezeli a diszkriminált csoport tagjait, másrészt nem tud magának számot adni azokról a frusztrációs élményekről és lelki-tudati folyamatokról sem, amelyek előítéleteit és sztereotípiáit kiváltják. Az eldologiasító-elidegenítő rasszista tudat mint pusztá objektumot, mint nemértékét rögzíti az alacsonyabb rendűnek bélyegzetteket, s ez a szemléletmód diadalmaskodott aztán a koncentrációs táborkokban, amelyeknek szögesdróttal körülvett területén a személyiségüktől megfosztott áldozatok pusztítása iparszerűen folyt.

A X. nemzetközi szociológiai kongresszusra (Mexikó, 1982) benyújtott előadásában Gabel lényegében felújítja a könyvének régebbi tételét, ám ugyanakkor kiegészíti, időszzerűsíti is őket. Kimutatja a hamis, egocentrikus azonosítások szerepét, és nyomon követi kialakulásukat. Ha ugyanis egy privilegizált rendszert — valamely etnikumot, országot vagy pártot — a politikai élet központjába helyeznek, akkor e rendszer ellenfelei a torz optikában egymással azonosossá válhatnak. A kongresszusi előadásban nyomatékosan kap továbbá az a következtetés, hogy lévén a rasszizmus az etnikai-faji kisebbségek antidiialektikus, történelmietlen és eldologiasító érzékelése, a vele szemben megfogalmazott bírálat csak abban az esetben lehet hatékony, ha egy dialektikus és történelmi felfogásra támaszkodik. Éppen ezért a rasszizmus bírálóiként valamennyien marxisták vagyunk — szögezi le Joseph Gabel¹⁷, aki ezzel bizonyos módosulást látszik jelezni a marxizmushoz való viszonyában.

A nacionalizmus, a fajteória mint elidegenedett és elidegenítő ideológia többnyire előítéletek, sztereotípiák közvetítésével terjed. Ily módon az előítéletes sztereotípiák, amely ellenáll bármilyen tapasztalatnak, és megmerevedett változatlan-ságában elutasító, ellenséges képet, illetve magatartást fejez ki egy nemzettel, nemzetiséggel vagy fajjal szemben, maga is az elidegenedés jele, maga is elidegenít. A faji és nacionalista előítéleteket tápláló ember manicheista módon viszonyul a világhoz, a „mátság“-hoz. Nem tud lemondani arról, hogy állandóan bűnbakokat keressen, s ezeket nyilván az általa eleve megbélyegzett etnikai csoportban találja meg. Ha elfogadjuk Gabel tételét, hogy a fajgyűlöletben a pszichopatológiából ismert kivetítésre ismerhetünk, s ezen azt értjük, hogy az alany másvalakire vetíti ki a benne rejlő, de fel nem ismert vagy elfojtott vágyakat és impulzusokat, akkor a projekció igen gyakran éppen az előítéletek segítségével történik.

Az elidegenítő mechanizmusok között kell megvizsgálnunk a nemzeti elnyomás, az elnemzetietlenítés módszereit, különös figyelmet fordítva az asszimilációra. E kérdések taglalásában bőven meríthetünk — a már körülhatárolt keretek között — az amerikai és a francia szakirodalomból. Az etnikai-faji csoportokkal és viszonyokkal foglalkozó amerikai szerzők általában nem használják az elidege-

nedés fogalmát, de a kutatásaik során észlelték leírásában és értelmezésében e fogalom megjelölte jelenségekre lépten-nyomon rábukkanhatunk.

Itt van például a diszkrimináció, amelyet számos szerző a faji-nemzeti uralom, illetve elnyomás fenntartásának egyik fő eszközeként tart számon. Richard M. Burkey szerint ez nem más, mint szándékos törekvés egy faji vagy etnikai kisebbség életmegnyilvánulásainak korlátozására. Ez esetben olyan igények támasztásáról van szó a kisebbségi csoporttal szemben, amelyek csak őket kötelezik bizonyos tevékenységre vagy magatartásra. Van nyílt és van burkolt megkülönböztetés, s az sem közömbös, hogy azt az uralkodó csoport vezető rétege, avagy tagjai érvényesítik. Beszélhetünk továbbá a diszkrimináció átmeneti, szörványos és nem rendszeres, valamint intézményesített alkalmazásáról. Az utóbbi mindig normák közvetítésével nyilvánul meg, s ezek mindkét csoportra nézve kötelezőek. A diszkriminációtól elválaszthatatlan az előjog; ami az egyik csoport számára tilos, azt a másik privilégiumként élvezi. És végül tudunk a diszkriminációs politika közvetlen és közvetett hatásairól, konzekvenciáiról. Az utóbbiak olyan területeken is jelentkeznek, amelyekkel a diszkriminálók eredetileg nem számoltak.¹⁸

Etnikai és faji egyenlőtlenség nem csupán a megkülönböztető rendszabályok eredményeként alakulhat ki. A szakirodalom említést tesz olyan, hátrányokat elszorító népcsoportokról, amelyek elsősorban osztályhovatartozásuk miatt kerülnek ebbe a helyzetbe. Az ún. strukturális hátrány (structural disadvantage) ugyanis annak a következménye, hogy a különböző fajok és etnikumok nem egyenlő módon oszlanak meg a társadalom osztályszerkezetében.

Az elidegenedés fogalma sűrűn fordul elő a nyugat-európai etnikumok ébredését magyarázó-igazoló irodalomban. A kritikai fenntartások ellenére használata megkönnyítette többek között „a történelem kisajátítása”-ként megjelölt folyamat nyomon követését; közelebb hozta a mai emberhez a „betiltott nemzetek” sorsalakulását, amely a múltjukkal együtt nyelvüktől, kultúrájuktól s végül azonosságuktól való megfosztottságukhoz vezetett. Ebben az értelemben jelentette ki Pierre Fougère: „Az elidegenedés abban rejlik, hogy idegenekké válunk önmagunk számára, s nem vagyunk többé történelmi örökségünk birtokában.”¹⁹ Vele egyhangzóan Robert Lafont, az okszitán mozgalom vezető teoretikusa rámutatott arra, hogy az etnikai elidegenedés fogalma elválaszthatatlan a kollektív sorsától. Az előbbi tudniillik azt fejezi ki, hogy valamely népcsoportnak megtiltják autonóm sorsának át- és továbbélését, s arra kötelezik, hogy egy tőle idegen sorsral, történelemmel azonosuljon.²⁰

A francia regionalista szerzők írásaiban és nyilatkozataiban tehát az elidegenedés objektív és szubjektív formáira való utalások egyaránt fellelhetők. Ami az amerikai kutatókat illeti, a nemzeti-faji elnyomás és uralom módszereinek elemzésével — véleményünk szerint — bizonyos elidegenítő mechanizmusok működését is megvilágították; az általuk feltárt etnikai magatartásminták között pedig a szubjektív elidegenedés néhány jellegzetes megnyilvánulására bukkantunk. Richard M. Burkey idézett művében például azt is vizsgálja, hogy milyen tényezők válthatják ki egy alárendelt etnikum alkalmazkodását a vele szemben foganatosított megkülönböztető rendszabályokhoz. A felsoroltak között szerepel a fatalizmus, a diszkrimináltságba való belenyugvás elterjedése is.²¹ A megváltozhatatlan sorsba való beletörődésről, a magatehetetlen rezignációról, amely legfeljebb a vallásban, egy megváltó eljövételébe vetett hitben keres és talál oldódást, illetve kiutat, nem nehéz kimutatni, hogy a szubjektív elidegenedés egyik — már ismertetett — formája.

Ha — mint említettük — a nemzeti-nemzetiségi kérdés kelet-európai irodalmában eddig nem sok elméleti igényű, közvetlen hivatkozás történt az elidegenítő folyamatokra, jelentős azoknak a dokumentumerejű visszaemlékezéseknek, vallomásoknak és nyilatkozatoknak a száma, amelyekben ezek a folyamatok megragadhatók. Érthető, hogy többségük a múltból, a soknemzetiségű impériumok, a cári Oroszország, a Habsburg-monarchia és a török birodalom — a népek e három börtöne — idejéből maradt ránk. Nem kevésbé érthető az is, hogy a két világháború közötti korszak kisebbségi valósága szintén kitermelte az elidegenedés néhány megrázó tanújelét.

A dokumentumok — zömmel értelmiségi megnyilatkozások — az elnyomott nemzetiségekhez tartozók életérzését főként az erőszakos beolvasztás, az elnemetietlenítés politikáját alkalmazó hatalomhoz való viszonyukat tolmácsolják. Azoknak a reakcióját fejezik ki, akiket el akarnak idegeníteni nemzetüktől, anyanyelvüktől, ily módon próbálva identitásukból kiforgatni. Az elidegenítő praktikák többféle választ, többféle magatartást provokálhatnak ki. Kiválthatják az ellenállást az idegen uralmi struktúrákkal szemben, de elindíthatják azt a folyamatot is, amelynek sodrában az egyén úgy érzi, hogy egy számára teljesen idegen, értel-

mét veszített világba jutott, ahol magatehetetlenül vergődik nála sokkal hatalmasabb, áttekinthetetlen és ellenőrizhetetlen erők nyomása alatt. A kétféle válasz persze sohasem vegyítiszta alakban jut kifejezésre. Különböző arányokban keveredhetnek ugyanannak a kisebbségi embernek a tudatában és magatartásában, de át is mehetnek egymásba, az egyén belső fejlődésének megfelelően avagy a külső események hatására.

A hozzánk legközelebbi területről, a monarchiabeli román nemzeti mozgalomból származó példákkal kezdve a bemutatást, azokat az írásokat elevenítjük fel Octavian Goga publicisztikájából, amelyekben a magyarosító iskolapolitika hatását elemzi, és a megalkuvó-behódoló román értelmiséget ostorozza: „A magyar nevelés, a maga mázával — írja Goga — legtöbb esetben a magyar lélekre jellemző szokások és sajátosságok rabjává tette a mi írástudóinkat. Ez a gyökereit veszített ember, aki az idegen iskolában megelégedik hazulról hozott örökségéről, és akit megfosztanak ama lehetőségtől, hogy népének legmagasabb rendű tulajdonságait megismerje, miközben kénytelen nap mint nap egy töle idegen kultúra hódító szellemét magába szívni, végül fatális módon az intellektuális és erkölcsi tanok egyedi keverékének befolyása alá kerül.”²² E torzító hatások elindítóját, az állami iskolai tanárt pedig így jellemzi: „A tanár itt eszköz, akinek a segítségével az állam a polgárok lelki kifosztására, felszámolására tör; csavar ő az elnemzetietlenítés bonyolult gépezetében.”²³

Egészítsük ki a képet annak a Jászi Oszkárnak a tanúvallomásával, aki a nemzetiségi középosztályt, különösképpen pedig a román intelligenciát közelről ismerte: „Arckifejezésükön és beszédmodorukon — írja Jászi a magyar társadalomtól teljesen elzárkózva élő nemzetiségi középrétegekről — meglátszik az üldözött emberek bizalmatlansága. [...] Szemükben van valami réveteg, bizonytalan vagy szomorú kifejezés, mely a zsidókat is és az üldözött fajokat általában jellemzi. Tűrő, szenvedő, rezignált emberek. Mindenki ellenséget lát, ki magyar részről közeledik hozzájuk.”²⁴

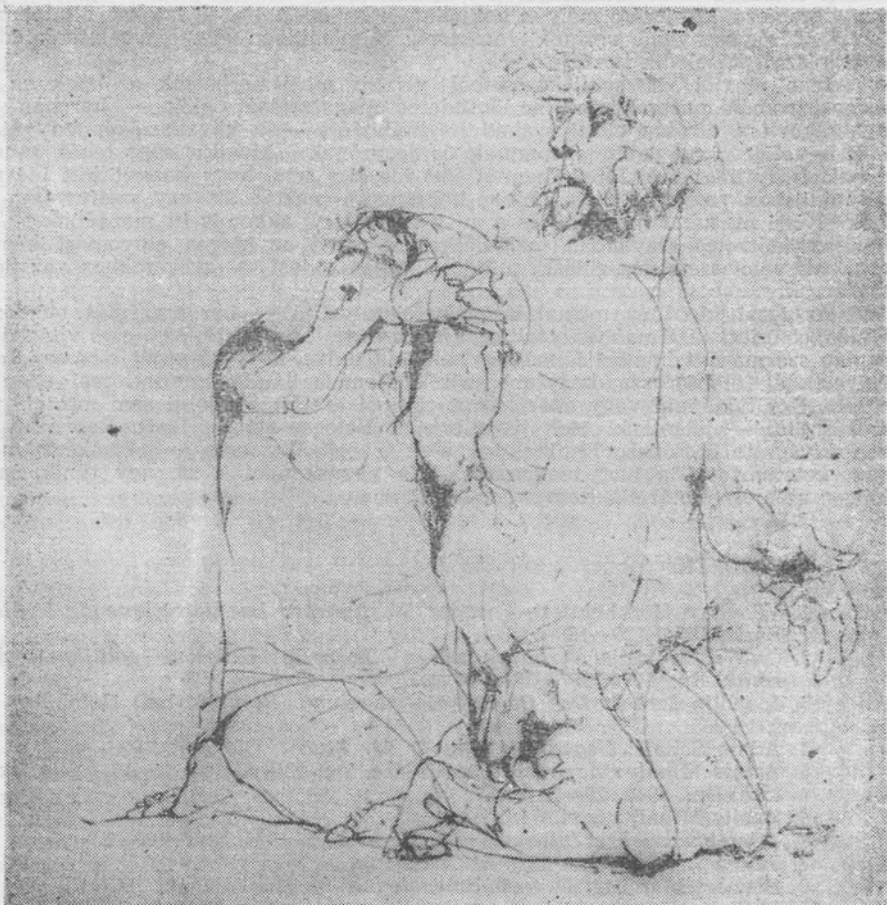
Ioan Slavici visszaemlékezéseiből viszont megismerhetjük azoknak az Arad megyei román parasztnak az öntudatos magatartását, akik — harcban anyanyelvüknek a bíróság előtti szabad használatáért — a következőképpen válaszolnak a velük pimaszkodó alispánnak és jegyzőnek: „Mondja meg tehát ennek az úrnak, hogy mi nem tudjuk, honnét jött ide, azt sem, hogy honnét jött ide maga, de mi itthon vagyunk. S ha holnap-holnapután megint jön egy szélifuvallat, amely elviszi magukat innét, mi és a mi gyermekeink akkor is itt maradunk.”²⁵ Ezekben az önértékes szavakban megtalálhatjuk mind az idegen elnyomást képviselő urakkal való szembeszegülést, mind a ragaszkodást a gyökerekhez, az identitáshoz.

Az igazi identitás megtalálásának felszabadító — bár tragédiát előidéző — élményét fejezi ki *Az akasztottak erdejének hőse*, Apostol Bologa, első világháborús román származású honvéd főhadnagy, aki megtudva, hogy egységét a román frontra helyezték át, elhatározza, hogy megszökik. Nem hajlandó nemzetársai ellen harcolni. „Egy hónappal vagy akár három nappal ezelőtt gondolni sem mertem volna szökésre... — jelenti ki cseh tisztársának Bologa, akiben Liviu Rebreanu 1917-ben kivégzett öccsének, Emilnek az alakját rajzolta meg. — „Elsőként én magam vettem volna meg magamat... Ha visszagondolok rá, úgy tűnik, mintha idegen személy életét cipeltem volna magamban...”²⁶

JEGYZETEK

1. Vö. Max Horkheimer—Theodor W. Adorno: *La dialectique de la Raison*. Paris, 1974. 129—169.
2. C. Wright Mills: *A bürokratikus ethosz*. In: *Hatalom—politika—technikokraták*. Bp., 1970. 357—365.
3. Joachim Izrael: *Der Begriff Entfremdung*. Reinbek bei Hamburg, 1972. 254—260.
4. Adam Schaff: *Gegen den Zauber der Flucht*. Die Zeit, 1976. 46.
5. Babits Mihály: *Az írástudók árulása*. In: Julien Benda: *Az írástudók árulása*. Bp., 1945. 29—72.
6. Babits Mihály: *I. m.* 34.
7. *Etiemble célèbre Julien Benda*. Le Monde, 1977. március 22.
8. Julien Benda: *I. m.* 185—213.
9. Herbert Marcuse: *Der eindimensionale Mensch*. Berlin, 1967. 79—80.
10. Philippe Gardy: *Aliénation, desaliénation; nationalisme ou liberation?* Les Temps Modernes, 1973. 324—325—326.

11. Adam Schaff: *Marxizmus és egyén*. Bp., 1968. 251.
12. Vö. Henri Lefebvre: *Critique de la vie quotidienne*. Paris, 1958. 92—94.
13. Vö.: *Ua. Az elidegenedés mítosza és valósága*. Bp., 1970.
14. Dumitru Lepădatu: *Teorii despre înstrăinarea umană*. Buc., 1980, 201—243.
15. Hannah Arendt: *Elemente totaler Herrschaft*. Frankfurt am Main, 1958. 11—23.
16. Joseph Gabel: *La fausse conscience*. Paris, 1962. 97—117.
17. Joseph Gabel: *Racisme et aliénation* (kéziratban) 1—3.
18. Richard M. Burkey: *Ethnic & Racial Groups*. Menlo Park, 1978. 79—91.
19. *La question régionale*. Esprit, 1968. 12.
20. Robert Lafont: *Réponse a J. M. Domenach*. Esprit, 1968. 12.
21. Richard M. Burkey: *I. m.* 106.
22. Octavian Goga: *Două mentalități*. In: *Insemnările unui trecător*. Arad, 1911. 159.
23. Octavian Goga: *Alma mater*. In: *I. m.* 217.
24. Jászi Oszkár: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Bp., 1912. 480—481.
25. Ioan Slavici: *A világ, amelyben éltém* (fordította Dávid Gyula). Buk., 1980. 122.
26. Liviu Rebreanu: *Az akasztottak erdeje* (fordította Böződi György). Buk., 1962. 80.

Damó István: Sütő András-illusztráció (Káin és Ábel)